

TOMASZ BZUKAŁA

PRZYCZYNY ŚMIERCI MIESZKAŃCÓW PARAFII BOLECHOWICKIEJ W LATACH 1821–1841 W ŚWIELE PARAFIALNYCH KSIĄG ZMARŁYCH

„Nażył się, musi zemrzeć”¹. W ten sposób XIX-wieczni chłopcy polscy wyrażali swój stosunek do chorego. Takie podejście do osoby, której zdrowie i życie znalazło się w niebezpieczeństwie, jest intrygujące nie tylko z punktu widzenia historii mentalności, ale także z punktu widzenia demografii historycznej. W XIX stuleciu ludzie byli przyzwyczajeni do stałej obecności śmierci w ich życiu. Niezależnie od wieku i przynależności do warstwy społecznej łatwo można było wówczas stracić zdrowie i równie szybko umrzeć. Równocześnie w XIX wieku wśród ludności zamieszkującej ziemie polskie zachodziły zmiany określane jako transformacja demograficzna. Jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku społeczeństwo polskie było społeczeństwem tradycyjnym, charakteryzującym się wysoką liczbą urodzeń, zgonów i krótkim przeciętnym trwaniem życia. W drugim półwieczu XIX wieku na ziemiach polskich nastąpiła transformacja demograficzna, w wyniku czego, stopniowo zmniejszała się liczba urodzeń i zgonów, a przewidywana średnia trwania życia wydłużyła się².

Pierwsza połowa XIX wieku jest dobrym momentem, aby przyjrzeć się sytuacji demograficznej ziem polskich u progu tych wielkich zmian społecznych. Celem poniższych rozważań jest analiza przyczyn zgonów mieszkańców parafii bolechowickiej w latach 1821–1841 oraz ukazanie relacji przyczyn śmierci i płci zmarłych w poszczególnych wsiach tej parafii. Tekst ten jest także analizą chorób, będących przyczynami zgonów chłopów w kilku wioskach Rzeczypospolitej Krakowskiej w pierwszej połowie XIX wieku. Przedstawione wyniki badań oparte są na danych z ksiąg zmarłych podkrakowskiej parafii Bolechowice. Ludność tej parafii w pierwszej połowie XIX wieku była społecznością sprzed transformacji demograficznej. Nadmiernym uproszczeniem byłoby stwierdzenie, że obraz społeczności zamieszkującej wieś wchodzące w skład parafii bolechowickiej jest typowym obrazem ludności ziem polskich w XIX wieku. Niemniej jednak najczęściej występujące wśród ludności parafii bolechowickiej w pierwszej połowie XIX wieku przyczyny zgonów były również powszechne w tym okresie na ziemiach polskich. Analiza danych dotyczących najczęstszych chorób

¹ B. Baranowski, *Życie codzienne wsi polskiej między Wartą i Pilicą w XIX wieku*, Warszawa 1969, s. 65.

² K. Zamorski, *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, Kraków 1991, s. 5–9.

zmarłych z terenu parafii bolechowickiej, pozwoli na nieco lepsze zrozumienie przyczyn, które powodowały, że mimo dużej liczby urodzeń, ludności na ziemiach polskich nie udawało się pokonać bariery, jaką była wysoka liczba zgonów. Warto zwrócić uwagę na choroby, z którymi zmagali się mieszkańcy ziem polskich w czasach, gdy jedna trzecia dzieci nie dożywała czwartego roku życia, a kwestia zdrowia publicznego dopiero zaczynała być postrzegana jako istotny element polityki wewnętrznej ówczesnych państw.

Parafia bolechowicka obejmowała obszar, który w latach 1815–1846 wchodził w skład Rzeczypospolitej Krakowskiej. Zwracają uwagę trzy niezwykle ważne czynniki charakterystyczne dla położenia parafii bolechowickiej. Pierwszy to lokalizacja parafii w niewielkiej odległości od Krakowa. W linii prostej odległość kościoła parafialnego w Bolechowicach od Rynku Głównego w Krakowie wynosi około 14 km. Nie jest to więc duża odległość, nawet jak na środki komunikacji z pierwszej połowy XIX wieku. Drugim ważnym czynnikiem jest granica Rzeczypospolitej Krakowskiej z Królestwem Polskim, która przebiegała na północ od parafii bolechowickiej. Wreszcie trzecim czynnikiem jest położenie parafii pomiędzy dwoma ważnymi wówczas arteriami komunikacyjnymi: od południa traktem z Krakowa na Śląsk i od północnego wschodu traktem z Krakowa do Olkusza. Wszystkie trzy wymienione czynniki sprawiały, że choć parafia bolechowicka była parafią wiejską, to cały czas pozostawała w stałym kontakcie z tak ważnymi wydarzeniami politycznymi i społecznymi, jak powstanie listopadowe (obecność uchodźców z Królestwa Polskiego jest potwierdzona przez wpisy w *Liber mortuorum parochiae Bolehovice 1830–1843*), czy z będącą częścią światowej pandemii, epidemią cholery na ziemiach polskich w 1831 roku. Na tym właśnie polega specyfika tej parafii. Nie był to obszar izolowany, a wręcz przeciwnie, tereny te pozostawały w głównym nurcie zjawisk społecznych zachodzących wówczas na ziemiach polskich.

W pierwszej połowie XIX wieku w skład parafii bolechowickiej wchodziły następujące wsie (wymienione w kolejności podanej w księgach parafialnych): Bolechowice, Zerków, Ujazd, Brzeziny, Karniowice, Kobylany, Więckowice oraz Będkowie. Ostatnia wieś jest wyprowadzona w księgach parafialnych tylko do 1823 roku. Po tej dacie przestała wchodzić w skład parafii bolechowickiej. Dlatego też, ze względu na niepełne dane, wieś ta nie została uwzględniona w dalszych rozważaniach. Istotnym zagadnieniem dla niniejszych rozważań jest liczba mieszkańców wsi parafii bolechowickiej w pierwszej połowie XIX wieku. Jednak dla tego zagadnienia dysponujemy nieco późniejszymi danymi. Listy uprawnionych do głosowania, datowane od 2 do 19 II 1861 roku, oprócz spisu wyborców w poszczególnych wsiach, podają także liczbę ludności pięciu wsi wchodzących w skład parafii bolechowickiej (brak danych dla Więckowic i Ujazdu). Zgodnie z tymi danymi Bolechowice liczyły 637 mieszkańców, Kobylany 496, Brzeziny 375, Zerków 369, Karniowice 178³, a więc w sumie 2055 mieszkańców. Z kolei *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* podaje liczbę ludności pięciu wsi parafii bolechowickiej. Dla Bolechowic jest to 780 mieszkańców, dla

³ Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział na Wawelu, Teki Schneidra 158, 213, 723, 748 i 1764; w Tekach Schneidra występuje rozróżnienie na Brzeziny Narodowe i Brzeziny Szlacheckie; w taki też sposób została podana liczba ludności; w jednym i drugim przypadku wyraźnie zaznaczono, że chodzi tu o Brzeziny w Obwodzie Kraków, Powiat Krzeszowice.

Kobyłan 663, dla Zelkowa 451, dla Więckowic 278, dla Ujazdu 153⁴. Razem 2325 mieszkańców. Na podstawie obu tych źródeł można przypuszczać, że parafia bolechowicka liczyła w drugiej połowie XIX wieku około 2,5 tysiąca mieszkańców. Choć są to dane późniejsze w stosunku do okresu trzeciej i czwartej dekady XIX wieku, to można domniemywać, że w pierwszej połowie XIX wieku liczba ludności parafii bolechowickiej kształtowała się pomiędzy 2–2,5 tysiąca. Dla pełniejszego obrazu sytuacji demograficznej parafii bolechowickiej należy dodać, że w latach 1821–1841 odnotowano we wszystkich wsiach tej parafii 2441 narodzin i 2169 zgonów⁵. Mamy tu więc do czynienia ze społecznością tradycyjną, o zbliżonej liczbie urodzeń i zgonów.

Analizowany okres obejmujący lata 1821–1841 jest wystarczająco długi, aby uchwycić obraz zmian demograficznych parafii bolechowickiej w pierwszej połowie XIX wieku, czyli w okresie przed transformacją demograficzną. Najbardziej charakterystycznym w całym okresie 1821–1841 był rok 1831. Po klęsce nieurodzaju w 1830 roku, nastąpił rok 1831 ze skomplikowaną sytuacją polityczną i społeczną, z głodem, powstaniem listopadowym, które spowodowało przemieszczenia ludności i wojska, a w końcu z epidemią cholery. Aby obraz demograficzny parafii bolechowickiej nie był zaburzony przez wysoką liczbę zgonów w 1831 roku, należy prześledzić przyczyny zgonów przynajmniej na przestrzeni dziesięciu lat przed tym wydarzeniem i po nim. Dwudziestoletni okres 1821–1841 daje niewątpliwie mniej zniekształcony obraz demograficzny badanej społeczności.

Podstawą źródłową badań były parafialne księgi stanu dusz (*Libri status animarum*). W omawianym przypadku wykorzystane zostały dane zawarte w dwóch tomach ksiąg zmarłych parafii bolechowickiej: *Liber mortuorum parochiae Bolechovice 1797–1829* oraz w *Liber mortuorum parochiae Bolechovice 1830–1843*. Księgi te z zarejestrowanymi datami chrztów, ślubów i pogrzebów, są źródłem stwarzającym szerokie pole dla badań historycznych. Oprócz wyszukiwania osobistych danych biograficznych, księgi parafialne są również niezwykle użyteczne w badaniach historii społecznej, ponieważ dane zawarte w metrykach mogą służyć do analizy zjawisk o charakterze masowym. W ramach badań zjawisk demograficznych na podstawie parafialnych ksiąg zgonów można prześledzić najczęstsze przyczyny śmierci. Tym samym pośrednio dokonuje się rekonstrukcji obrazu stanu zdrowia społeczności zarejestrowanej w księgach metrykalnych. Szczególnie istotna z punktu widzenia rozważań nad przyczynami śmierci jest zamieszczona w księgach zmarłych rubryka *Status, Conditio aut Dignitas, Morbus, et ratio Mortis*, czyli stan (tzn. pozycja społeczna), godność lub urząd, choroba i przyczyna śmierci. Nie wiadomo skąd prowadzący księgi ksiądz brał dane o przyczynie zgonu. Według *Instrukcji* dołączonej do ksiąg, przyczynę śmierci miał podać proboszczowi na piśmie *Fizyk* lub *Chirurgus*, po oględzinach zwłok zmarłego. W przypadku podkrakowskich wsi taka procedura była bardzo rzadka. Tylko jeden raz, w przypadku wsi Brzeziny, w dniu 12 VII 1831 roku, w księgach znajduje się zapis: *holera iusti opin. medici* („cholera potwierdzona opinią lekarza”). Można zatem założyć, że z reguły informacja na temat przyczyny zgonu nie pochodziła od lekarza.

⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, J. Krzywicki), t. I, Warszawa 1880, s. 298; t. IV, Warszawa 1883, s. 212; t. XII, Warszawa 1892, s. 763; t. XIII, Warszawa 1893, s. 437; t. XIV, Warszawa 1895, s. 565.

⁵ Obliczenia na podstawie *Liber natorum ac baptisatorum parochiae Bolechovice 1810–1829*, *Liber mortuorum parochiae Bolechovice 1797–1829*, *Liber natorum ac baptisatorum parochiae Bolechovice 1830–1843* i *Liber mortuorum parochiae Bolechovice 1830–1843*.

Prawdopodobnie duchowny prowadzący księgi czerpał te informacje bezpośrednio od rodziny zmarłego.

Charakter źródła narzuca z góry klasyfikację przyczyn zgonów. Klasyfikacja ta nie jest zgodna ze znormalizowanym międzynarodowym nazewnictwem przyczyn zgonów, ustalonym przez Światową Organizację Zdrowia. Jednak pozornie obce aktualnej nomenklaturze przyczyny zgonów zarejestrowane w *Libri mortuorum parochiae Bolechowice* sprawiają, że obraz stanu zdrowia ludności ziem polskich w XIX wieku staje się pełniejszy. „Choroby istnieją jedynie w świecie idei”⁶, a to znaczy, że charakter choroby zależy od jej zdefiniowania przez człowieka. Dlatego ważna jest nie tylko identyfikacja schorzenia ze współczesnym nazewnictwem, ale także nazwa używana w przeszłości, świadcząca często o ówczesnym postrzeganiu charakteru danej choroby.

W latach 1821–1841 we wsiach parafii bolechowickiej odnotowano 2169 zgonów. Z liczby tej aż 1854 przypadków (85,5% ogólnej liczby zmarłych) mieściło się w grupie 19 najczęściej zarejestrowanych chorób oraz wad wrodzonych i rozwojowych. Pozostałe 14,5% (315 zmarłych) to przypadki koincydencji, kiedy dla jednego zmarłego wpisywano więcej niż jedną przyczynę zgonu, lub też przypadki, kiedy dana przyczyna zgonu występowała sporadycznie, tzn. w ciągu dwudziestu jeden lat odnotowano nie więcej niż dziesięciu zmarłych z danej przyczyny (około 0,5% ogółu zgonów w omawianym okresie). Wśród 1854 zmarłych z powodu 19 najczęstszych przyczyn zgonów występuje nieznaczna liczebna przewaga mężczyzn (51,4%, czyli 953 zmarłych) nad kobietami (48,5%, czyli 901 zmarłe). Najmniejsza różnica pomiędzy wskaźnikami proporcji płci zmarłych występuje w Bolechowicach. 50,5% ogółu zmarłych w tej wsi w latach 1821–1841 stanowią mężczyźni (224 zmarłych), a 49,5% kobiety (220). Z kolei największe różnice wskaźników proporcji płci wśród zmarłych występują w Zelkowie, gdzie 57,4% ogółu zmarłych to kobiety (156), a 42,6% to mężczyźni (116). W czterech wsiach proporcje są zbliżone. W Brzeziu kobiety stanowiły 44% (111) ogólnej liczby zgonów w latach 1821–1841, a mężczyźni 56% (141). W Więckowicach odnotowano wśród zmarłych w tym okresie 45,2% kobiet (85) i 54,8% mężczyzn (103), w Karniowicach 45,4% kobiet (93) i 54,6% mężczyzn (112), w Kobylanach 46,2% kobiet (174) i 53,8% mężczyzn (203). Od pozostałych wsi wyraźnie odbiega Ujazd ze wskaźnikiem proporcji płci 53,5% kobiet (62) i 46,5% mężczyzn (54).

Przyczyną większości zgonów w parafii bolechowickiej w latach 1821–1841 były choroby oraz wady wrodzone i rozwojowe. Natomiast bardzo rzadko występowały zgony na skutek nagłych przyczyn. Do tej grupy przyczyn śmierci zaliczyć należy m.in. nieumiarkowane picie wódki (*intemperantia potus cremati*), przesadne pijaństwo (*ebrietas nimis*), złamanie żeber (*fractio costa*), utonięcie (*immersio aqua*), zabójstwo (*enecatus*), śmierć w ogniu (*in igni conclustus*), nieszczęśliwe spędzenie płodu (*infelix abortus*), nieszczęśliwy upadek (*infelix saltus*) oraz zgony przypadkowe (*casualiter, causalis*).

Spośród chorób najczęstszą przyczyną zgonów mieszkańców parafii bolechowickiej w latach 1821–1841 były suchoty. Pod pojęciem tym rozumiano gruźlicę (tuberkulozę), a zwłaszcza jej przewlekłe stadium prowadzące do „charłactwa”, czyli poważnego wyniszczenia organizmu. Ksiądz prowadzący księgi zgonów, na określenie suchot używał słowa *phtisis* (poprawna forma to *phthisis*). Znacznie rzadziej w księgach zgonów parafii bolechowickiej występują formy *phtisi, phtysis, phti[si]s, phtyisis, phtyisisis*

⁶ M.D. Grmek, *Historia chorób u zarania cywilizacji zachodniej*, Warszawa 2002, s. 8.

i *phthisis*. Poza jednym przypadkiem (*phthisis pulmonem* – „gruźlica płuc”) oraz często występującym *simplex*, *simpulus* lub *simplis* (w znaczeniu „zwyczajne suchoty”), nie stosowano przy *phthisis* żadnych innych określeń przymiotnikowych. Trudno stwierdzić, czy przez *phthisis simplex* rozumiano gruźlicę narządu oddechowego, czy pojęciem tym obejmowano również gruźlicę pozapłucną (kości, nerek, skóry, węzłów chłonnych, układu nerwowego etc.). Użycie w jednym przypadku zgonu terminu *phthisis pulmonem* wskazuje na umiejętność rozróżnienia gruźlicy narządu oddechowego od innych rodzajów gruźlicy. Być może terminu *phthisis* używano ogólnie do określenia wszystkich ofiar gruźlicy, bez względu na umiejscowienie choroby w organizmie zmarłego. W takim przypadku zmarli na gruźlicę płuc (ze względu na objawy) mogli zostać zaklasyfikowani jako zgony z powodu innej przyczyny: „kaszlu” (*thusis*). Suchoty zostały zarejestrowane w parafii bolechowickiej w latach 1821–1841 jako przyczyna 12,5% ogółu zgonów (270 zmarłych). 54,8% zgonów na gruźlicę w parafii bolechowickiej w latach 1821–1841 stanowili mężczyźni (148 zmarłych), a 45,2% (122) stanowiły kobiety. W Bolechowicach, będących największą wsią w parafii, wskaźnik proporcji płci wśród zmarłych jest bardzo zbliżony do wskaźnika dla całej parafii (różnica wynosi 1%): 55,8% zmarłych w Bolechowicach to mężczyźni (43 zgony), a 44,2% kobiety (34). Również w czterech innych wsiach na gruźlicę zmarło więcej mężczyzn niż kobiet: w Brzeziu mężczyźni stanowili 61,5% ogółu zmarłych z powodu gruźlicy w latach 1821–1841 (24 mężczyzn; 15 zgonów to kobiety), w Zelkowie 57,5% (23 i 17), w Karniowicach 57,1% (12 i 9), w Kobyłanach 51,1% (24 i 23). W jednej wsi, Ujeździe, wskaźnik proporcji płci jest taki sam zarówno dla kobiet, jak i dla mężczyzn (po 4 zgony). Tylko w Więckowicach z powodu suchot zmarło więcej kobiet (52,6%, czyli 20 zgonów) niż mężczyzn (47,4%, czyli 18 zmarłych). Mimo że gruźlica była główną przyczyną zgonów we wsiach parafii bolechowickiej w latach 1821–1841, w całym tym okresie choroba ta nie miała charakteru choroby epidemicznej. Nie odnotowano, typowych dla chorób epidemicznych, gwałtownych wzrostów i spadków liczby zmarłych na suchoty w krótkich przedziałach czasowych. Gruźlica na terenie parafii bolechowickiej w trzecim i czwartym dziesięcioleciu XIX wieku miała charakter choroby endemicznej. Oznacza to, że liczba zgonów na skutek suchot utrzymywała się cały czas na podobnym poziomie z niewielkimi okresowymi wahaniami. W konsekwencji suchoty były traktowane jako uciążliwa i wyniszczająca choroba, która towarzyszyła ludziom w ich życiu codziennym i była dobrze przez nich znana, a nie jako kataklizm o niezrozumiałej przyczynie. W ciągu ostatnich dwóch wieków choroba ta spowodowała na całym świecie około miliarda zgonów⁷, a mimo to nie była przyczyną wielkich zaburzeń społecznych, jak na przykład odpowiedzialna za mniejszą liczbę zgonów, ale mająca charakter choroby epidemicznej, cholera.

Drugą najczęściej występującą przyczyną śmierci w parafii bolechowickiej w latach 1821–1841 była starość. Do określenia tej przyczyny zgonu używano najczęściej pojęć *senectus* i *senectua*. Rzadziej odnotowywano formy *senectute* lub *senatus*. Najczęściej dodawane określenia do *senectus* i *senectua* to *simplex*, *simpulus* lub *simplis* (w znaczeniu: „naturalna śmierć ze starości”). Jako przyczynę zgonu wymieniano też w pojedynczych przypadkach *senectus repentina* („niespodziewana [lub nagła] śmierć ze starości”), *senectus hydropes* („puchlina starcza”) oraz *senectus ipsa* („śmierć wyłącznie ze starości”). Podanie starości jako przyczyny zgonu bardziej charakteryzuje wiek zmar-

⁷ W. Biddle, *Słownik zarazków*, Warszawa 1996, s. 85.

łego niż bezpośrednio samą przyczynę śmierci. Jako zmarli z powodu starości zostały odnotowane osoby powyżej 60. roku życia. Zdarzały się jednak również nieliczne przypadki zgonów z powodu starości w wieku 53, 54 i 58 lat. W latach 1821–1841 we wsiach należących do parafii bolechowickiej odnotowano 222 zgony z powodu starości. Stanowi to 10,2% ogółu zgonów w parafii dla lat 1821–1841. Mężczyźni stanowią 50,5% zmarłych ze starości (112 zmarłych), a kobiety 49,5% (110). Wskaźnik proporcji płci wśród zmarłych z powodu starości we wsi Bolechowice wynosi 56,4% dla kobiet (31 przypadków) i 43,6% dla mężczyzn (24). W trzech kolejnych wsiach wskaźnik zgonów z powodu starości jest również wyższy wśród kobiet. W Ujeździe kobiety stanowiły 57,1% ogółu zmarłych ze starości (8 zgonów to zmarłe, a 6 zmarli), w Karniowicach 54,5% (12 i 10), a w Kobylanach 53,8% (21 i 18). W pozostałych trzech wsiach częściej rejestrowano zgony z powodu starości wśród mężczyzn niż wśród kobiet: w Brzeziu 63,6% zmarłych stanowili mężczyźni (21 to zmarli, a 12 zmarłe), w Więckowicach 56,5% (13 i 10), w Zelkowie 55,6% (20 i 16).

Kolejną najczęściej występującą przyczyną śmierci mieszkańców parafii bolechowickiej w latach 1821–1841 była określona jako *thusis*, czyli „kaszel”. W księgach zgonu występują różne formy na określenie tego schorzenia: *thusi*, *thuesis*, *thulsis*, *tusis*, *tułsio*, *tułusio*, *tułsis*, *thuisis* i *tułsusis*. Poprawna łacińska forma powinna brzmieć *tussis*. Trudno dokładnie ocenić, na określenie jakiej jednostki chorobowej stosowano termin *thusis*. Kaszel, jako objaw, występuje w przypadku wielu chorób układu oddechowego. Można domniemywać, że część zmarłych na „kaszel” to zgony spowodowane gruźlicą płuc (typowe objawy to m.in. kaszel, odkrztuszanie, krwioplucie)⁸. Zmarli to osoby w różnym wieku, ale duża część z nich to małe dzieci, co może wskazywać, że mogły to być przypadki krztuśca (kokluszu), który w XIX wieku był na całym świecie jedną z głównych przyczyn śmierci niemowląt⁹. „Kaszel” był odpowiedzialny za 8,8% (191 zmarłych) ogółu zgonów w parafii bolechowickiej w latach 1821–1841. Z tej ogólnej liczby 53,4% zmarłych na „kaszel” to kobiety (102 zgony), a 46,6% to mężczyźni (89). W największej wsi parafii, w Bolechowicach, 51,6% zmarłych na „kaszel” stanowili mężczyźni (16), a 48,4% kobiety (15). W trzech wsiach odnotowano więcej zgonów spowodowanych „kaszlem” wśród kobiet niż wśród mężczyzn. W Zelkowie kobiety stanowiły 82,8% (24 zmarłych kobiet i 5 mężczyzn) ofiar „kaszlu”, a w Brzeziu (14 i 7) i w Ujeździe (4 i 2) po 66,7%. W pozostałych wsiach na „kaszel” częściej umierali mężczyźni: w Karniowicach stanowili wśród zmarłych 61,5% (16 mężczyzn i 10 kobiet), w Kobylanach 56,4% (31 i 24), w Więckowicach 52,2% (12 i 11).

Często pojawiającą się przyczyną śmierci we wsiach parafii bolechowickiej w latach 1821–1841 była padaczka określana jako *epilepsja*, *epilepsies*, *ephilepsia* i *epilepsjo*. Zazwyczaj terminy te występowały bez dodatkowych określeń, chociaż sporadycznie pojawiały się *simplex*, *simplus* lub *simplis* (w znaczeniu „zwyczajna padaczka”). Termin padaczka określa nie tyle odrębne schorzenie, ile zespół charakterystycznych objawów chorobowych występujących u zmarłych: napady drgawek, napięcia mięśni, chwilowy paraliż, piana na ustach, utrata lub zaburzenia świadomości. Przyczyną takich objawów mogą być m.in. zmiany w mózgu, nowotwory, obecność w mózgu pasożytów lub ciała obcego, zatrucia i niektóre zakażenia, niekiedy dziedzicznie choroby, nadużywanie alkoholu, stres. Do dziś przyczyny padaczki nie są

⁸ *Mala encyklopedia medyczna*, red. T. Roźniatowski, wyd. VII, Warszawa 1990, t. I, s. 368.

⁹ W. Biddle, *Słownik...*, s. 115.

w pełni wyjaśnione przez medycynę¹⁰. Wśród zmarłych na padaczkę w parafii bolechowickiej w trzeciej i czwartej dekadzie XIX wieku często występują dzieci (w wieku od kilku dni do kilku lat). Epilepsja była przyczyną 6,9% (150 przypadków) ogółu zgonów w parafii bolechowickiej w latach 1821–1841, z czego 55,3% (83 zgony) to mężczyźni, a 44,7% (67 zgonów) to kobiety. We wsi Bolechowice wśród ofiar epilepsji występowała wyraźna przewaga kobiet. Z 22 ofiar padaczki w tej wsi 14 przypadkało na kobiety (63,6% zmarłych), a 8 na mężczyzn (36,4%). W trzech kolejnych wsiach również występuje wyższe natężenie zgonów z powodu epilepsji wśród kobiet niż wśród mężczyzn. W Ujeździe kobiety stanowiły 71,4% ogółu zmarłych na padaczkę (5 zgonów to zmarłe, a 2 zmarli), w Zelkowie 57,9% (11 i 8), w Więckowicach 52,6% (10 i 9). W pozostałych trzech wsiach epilepsja była odpowiedzialna częściej za zgony wśród mężczyzn: w Karniowicach i w Kobylanach mężczyźni stanowili 74,1% zmarłych (w obu wsiach tak samo: 20 to zmarli, a 7 zmarłe), a w Brzeziu 55,2% (16 i 13).

Ofiarami przyczyny zgonu określanej w księgach zgonów parafii bolechowickiej jako „ułomność”, „słabość” lub „wątłość” (*debilitas*) były niemal wyłącznie dzieci. Na określenie tej samej przyczyny zgonów również wpisywano *debilite*, *debilities*, *debilitati* i *ex debilitate*. Sporadycznie występowały dodatkowe określenia, jak *debilitas natura* i *debilitas naturalis* („ułomne usposobienie”, „ułomność z urodzenia”), *debilitas ex immaturitas* („ułomność z przedwczesności”), *debilitate e matre* („ułomność z matki”), *debilitas post partum* („ułomność po porodzie”), a także *simplex*, *simpulus* lub *simplis* (w znaczeniu „zwyczajna ułomność”). Najwięcej przypadków śmierci z powodu „ułomności” to dzieci znacznie poniżej pierwszego roku życia. Ze względu na wiek zmarłych można zaklasyfikować „ułomność” jako stany chorobowe okresu okołoporodowego (do około końca pierwszego tygodnia życia). Przypadki w innych grupach wiekowych miały sporadyczny charakter, np. *debilitas indeterminata* („nieokreślona ułomność”) w wieku 50 lat. „Ułomność” została odnotowana jako przyczyna 6,6% (144 zmarłych) ogółu wszystkich zgonów w parafii bolechowickiej w latach 1821–1841, z czego 57,6% to zmarli płci męskiej (83 zmarłych – niemal wyłącznie chłopcy), a 42,4% płci żeńskiej (61 zmarłych – niemal wyłącznie dziewczynki). W Bolechowicach odnotowano tyle samo zgonów z powodu „ułomności” zarówno wśród zmarłych płci żeńskiej, jak i wśród zmarłych płci męskiej (po 16 zgonów). W pięciu wsiach zarejestrowano więcej zgonów wśród płci męskiej niż wśród płci żeńskiej: w Więckowicach chłopcy oraz pojedyncze przypadki mężczyzn to 76,9% zmarłych (10 zmarłych płci męskiej i 3 płci żeńskiej), w Kobylanach 64,3% (18 i 10), w Brzeziu 63,2% (12 i 7), w Zelkowie 58,3% (14 i 10), w Ujeździe 53,3% (8 i 7). W Karniowicach „ułomność” spowodowała więcej zgonów wśród dziewczynek i pojedynczych przypadków kobiet niż wśród chłopców i mężczyzn (8 przypadków zgonów dla płci żeńskiej z ogólnej liczby 13 zgonów, co stanowi 61,5% ogółu zgonów z powodu „ułomności” w tej wsi).

W przypadku przyczyny śmierci określanej terminem *lepra* trudno jednoznacznie stwierdzić, czy chodzi o trąd, przewlekłą chorobę zakaźną budzącą postrach w średniowieczu, czy o plagę w znaczeniu ogólnym. Łacińskie znaczenie tego słowa dopuszcza zarówno tłumaczenie go jako trąd, jak również szerzej jako zarazę. Terminu

¹⁰ *Multimedialna Encyklopedia PWN*, Warszawa–Wrocław 2000; *Wielkie epidemie w dziejach ludzkości*, red. K.F. Kiple, Poznań 2002, s. 55–56 i 62.

lepra można było także używać ogólnie do określenia wszystkich widocznych infekcji skóry¹¹. W XIX wieku trąd ponownie na krótko zagościł w Europie, np. w pierwszej połowie XIX stulecia w Norwegii odnotowywano dużą ilość zgonów z powodu trądu¹². Przypadki śmierci z powodu *lepry* we wsiach parafii bolechowickiej w trzecim i czwartym dziesięcioleciu XIX wieku zdarzały się zazwyczaj w większej liczbie, w krótkim okresie czasu i dotyczyły przede wszystkim dzieci. Może to wskazywać na użycie słowa *lepra* w ogólnym znaczeniu „zarazy”, „plagi”. Była ona przyczyną 6,4% (138 zmarłych) ogółu zgonów w parafii bolechowickiej w latach 1821–1841, z czego 51,4% (71) to kobiety, a 48,6% (67) to mężczyźni. We wsi Bolechowice kobiety umierały z powodu „zarazy” częściej niż mężczyźni (25 zgonów to zmarłe, a 17 zmarli) i stanowiły 59,5% liczby zmarłych z powodu „zarazy”. W pięciu wsiach na „zarazę” częściej umierali mężczyźni: w Więckowicach stanowili 75% zmarłych (6 zgonów to zmarli, a 2 zmarłe), w Karniowicach 66,7% (4 i 2), w Kobylanach 62,5% (20 i 12), w Ujeździe 60% (3 i 2), w Brzeziu 56,3% (9 i 7). Jedynie w Zelkowie kobiety umierały na „zarazę” częściej niż mężczyźni (21 kobiet i 8 mężczyzn) i stanowiły w tej wsi aż 72,4% ogółu śmiertelnych ofiar „zarazy”.

Poważne zagrożenie dla życia mieszkańców parafii bolechowickiej w trzecim i czwartym dziesięcioleciu XIX wieku stanowiła biegunka oraz inne zaburzenia czynności jelit, określane jako *diaria*. W księgach zgonów parafii bolechowickiej w latach 1821–1841 stosowano konsekwentnie jednolity zapis *diaria* (poprawna forma to *diarria*). Wraz z tym pojęciem stosowano dodatkowe określenia: *simplex*, *simpulus* lub *simplis* (w znaczeniu „zwyczajna biegunka”). Ze względu na występowanie krwawej biegunki, jako jednego z głównych objawów czerwonki (dysenterii), część przypadków objętych w księgach zgonów pojęciem „biegunka” prawdopodobnie może zostać zaklasyfikowana jako czerwotka. Zmarli występują wśród wszystkich kategorii wiekowych. „Biegunka” została zarejestrowana jako przyczyna 5,4% (118 przypadków) ogółu zgonów we wsiach należących do parafii bolechowickiej. 55,1% zmarłych na „biegunkę” to mężczyźni (65 zgonów), a 44,9% to kobiety (53). W samej wsi Bolechowice mężczyźni również częściej niż kobiety padali ofiarą „biegunki”. Wskaźnik proporcji płci wśród zmarłych z powodu „biegunki” wynosił w Bolechowicach 53,1% dla mężczyzn (17 przypadków) i 46,9% dla kobiet (15). Podobnie w kolejnych czterech wsiach parafii bolechowickiej na „biegunkę” częściej umierali mężczyźni: w Brzeziu stanowili 80% ogółu zmarłych na „biegunkę” (zmarli to 8 mężczyzn i 2 kobiety), w Ujeździe 66,7% (4 i 2), w Zelkowie 53,3% (8 i 7), w Kobylanach 51,4% (19 i 18). W dwóch wsiach na „biegunkę” zmarła taka sama liczba kobiet i mężczyzn. Było to w przypadku Karniowic (po 8 zgonów dla każdej z płci) i w przypadku Więckowic (po 1 zgonie).

¹¹ A. Karlen, *Człowiek i mikroby*, Warszawa 1997, s. 114.

¹² *Wielkie epidemie w dziejach...*, s. 79.

Przyczyna zgonu	Bolechowice			Zelków			Ujazd			Brzezie			Kamionice			Kobyłany			Więckowice			razem		
	Kobiety	mężczyźni	razem	Kobiety	mężczyźni	razem	Kobiety	mężczyźni	razem	Kobiety	mężczyźni	razem	Kobiety	mężczyźni	razem	Kobiety	mężczyźni	razem	Kobiety	mężczyźni	razem	Kobiety	mężczyźni	razem
suchoty	34	43	77	17	23	40	4	4	8	15	24	39	9	12	21	23	24	47	20	18	38	122	148	270
starość	31	24	55	16	20	36	8	6	14	12	21	33	12	10	22	21	18	39	10	13	23	110	112	222
kaszel	15	16	31	24	5	29	4	2	6	14	7	21	10	16	26	24	31	55	11	12	23	102	89	191
padaczka	14	8	22	11	8	19	5	2	7	13	16	29	7	20	27	7	20	27	10	9	19	67	83	150
ułomność	16	16	32	10	14	24	7	8	15	7	12	19	8	5	13	10	18	28	3	10	13	61	83	144
zaraza	25	17	42	21	8	29	2	3	5	7	9	16	2	4	6	12	20	32	2	6	8	71	67	138
biegunka	15	17	32	7	8	15	2	4	6	2	8	10	8	8	16	18	19	37	1	1	2	53	65	118
puchlina wodna	13	15	28	9	4	13	2	1	3	9	7	16	10	7	17	10	7	17	7	7	14	60	48	108
nierozstrzygnięta	8	18	26	10	10	20	6	6	12	6	7	13	2	3	5	6	10	16	5	10	15	43	64	107
drgawki	4	10	14	6	7	13	3	2	5	4	5	9	3	8	11	9	9	18	4	4	8	33	45	78
febra	7	8	15	1	1	2	2	2	4	5	6	11	5	5	10	7	7	14	3	5	8	30	36	66
ból gardła	8	7	15	8	2	10	1	1	2	-	2	2	5	4	9	5	6	11	2	1	3	29	23	52
po porodzie	11	3	14	7	1	8	4	-	4	6	2	8	4	-	4	4	-	4	1	-	1	37	6	43
tyfus	5	7	12	1	-	1	-	1	1	2	1	3	3	6	9	4	2	6	1	1	2	16	18	34
poronienia	7	4	11	4	1	5	2	1	3	2	2	4	1	-	1	3	4	7	-	1	1	19	13	32
odra	1	3	4	1	2	3	5	4	9	1	4	5	1	1	2	3	3	6	6	-	-	12	17	29
przedwczesny poród	2	4	6	1	1	2	-	-	-	-	5	5	1	2	3	4	3	7	3	3	6	11	18	29
ospa	3	3	6	1	-	1	2	2	4	2	2	4	2	1	3	4	2	6	2	2	4	16	12	28
cholera	1	1	2	1	1	2	3	3	6	4	1	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9	6	15
razem	220	224	444	156	116	272	62	54	116	111	141	252	93	112	205	174	203	377	85	103	188	901	953	1854

Liczba zmarłych według przyczyn zgonów w poszczególnych wsiach parafii bolechowickiej w latach 1821-1841
Źródło: *Liber mortuorum parochiae Bolechowice 1797-1829, Liber mortuorum parochiae Bolechowice 1830-1843*

Puchlina wodna, czyli „gromadzenie się nadmiernej ilości wody (płynu obrzękowego) w jamach ciała”¹³, była określana w księgach zgonów parafii bolechowickiej jako *hydrops*. Inne formy łacińskiej nazwy tego schorzenia występujące w księgach zgonów to *hidrops*, *hydropois*, *hydropa*, *hydropsis*, *hydropsio*, *hidropsis* i *hydrope*. Część ofiar puchliny wodnej została określona jako przypadki zwyczajnej puchliny wodnej (*hydrops* z dodatkowym określeniem *simplex*, *simplus* lub *simplis*). We wsiach należących do parafii bolechowickiej w latach 20. i 30. XIX wieku, na puchlinę wodną umierały niemal wyłącznie osoby dorosłe. *Hydrops* zarejestrowano jako przyczynę 5% (108 zmarłych) ogółu zgonów wśród ludności parafii bolechowickiej w latach 1821–1841. 55,6% tej liczby to kobiety (60 zgonów), a 44,4% to mężczyźni (48). W samej wsi Bolechowice odnotowano większą liczbę zgonów na puchlinę wodną wśród mężczyzn niż wśród kobiet. Mężczyźni stanowili we wsi Bolechowice 53,6% ofiar puchliny wodnej (15 przypadków zmarłych mężczyzn i 13 kobiet). W pięciu wsiach na puchlinę wodną częściej umierały kobiety niż mężczyźni. W Zelkowie kobiety stanowiły 69,2% wszystkich zgonów (9 kobiet i 4 mężczyzn), w Ujeździe 66,7% (2 i 1), w Karniowicach i w Kobylanach 58,8% (w obu wsiach tak samo: 10 i 7), w Brzeziu 56,3% (9 i 7). W jednej wsi, w Więckowicach, występuje taki sam wskaźnik proporcji płci wśród zmarłych na puchlinę wodną zarówno wśród kobiet, jak i wśród mężczyzn (po 7 zmarłych dla każdej z płci).

4,9% ogółu zgonów w parafii bolechowickiej w latach 1821–1841 stanowią zmarli, co do których nie określono lub nie rozstrzygnięto przyczyny śmierci. Najczęściej używanym pojęciem w tym przypadku są *indeterminata* oraz *indeterminatus*. W księgach zgonów występują również inne określenia, jak *indeterminatis*, *indeterminati*, *indeterminis*, *indetermin* i *indetermi*. Do powyższych form często stosowane są dodatkowe określenia *simplex*, *simplus* lub *simplis* (w znaczeniu „zwyczajna śmierć o nierozstrzygniętej [lub nieokreślonej] przyczynie”). Tę samą przyczynę śmierci sporadycznie odnotowywano również jako *morti indeterminata* lub *indeterminata mors* („nieokreślony rodzaj śmierci”), *indeterminatus causus* („nieokreślony przypadek [lub wypadek]”; poprawnie powinno być *indeterminatus casus*). Można domniemywać, że brak identyfikacji przyczyny zgonu wystąpił na skutek niewielkiej wiedzy medycznej zarówno rodziny zmarłego, jak i duchownego prowadzącego księgi. Zmarli to osoby w różnych przedziałach wiekowych, chociaż występuje wyraźna przewaga osób dorosłych. Przypadki nierozstrzygniętej przyczyny śmierci wśród zmarłych dzieci mają charakter sporadyczny. W latach 1821–1841 w parafii bolechowickiej zarejestrowano 107 zgonów o nierozstrzygniętej przyczynie. 59,8% tej liczby to mężczyźni (64 przypadki), a 40,2% to kobiety (43). W Bolechowicach mężczyźni stanowili 69,2% wśród zmarłych z nieokreślonej przyczyny (18 zgonów to zmarli, a 8 zmarłe). Również w czterech innych wsiach liczba zmarłych o nierozstrzygniętej przyczynie śmierci jest większa wśród mężczyzn niż wśród kobiet. W Więckowicach mężczyźni stanowili 66,7% wszystkich niedających się rozstrzygnąć przypadków (10 zgonów mężczyzn i 5 kobiet), w Kobylanach 62,5% (10 i 6), w Karniowicach 60% (3 i 2) i w Brzeziu 53,8% (7 i 6). W dwóch wsiach liczba zmarłych, których przyczyny śmierci nie umiano dokładnie określić, jest taka sama wśród obu płci. Były to wsie Zelków (po 10 zgonów dla każdej z płci) i Ujazd (po 6 zgonów).

¹³ *Mała encyklopedia medyczna*, t. III, s. 1030.

Niejasnym terminem na określenie przyczyny zgonu jest występujący w księgach zgonów parafii bolechowickiej łaciński wyraz *convulsiones*. Słowo to należy rozumieć jako „drgawki”, „skurcze”, „wstrząsy”. Na określenie tej samej przyczyny śmierci w księgach zgonów parafii bolechowickiej stosowane były również terminy *convulsis*, *convulsione*, *convulsios*, *convulsionis*, *convulsias*, *convulsios*, *convulsi*, *convulsion*, jak również skróty *convulsius.*, *convuls.*, *convulsio.* i *convuls.* Pojęcia „drgawki”, „skurcze”, „wstrząsy” wskazują na objawy występujące w chwili zgonu, ale nie identyfikują bezpośrednio samej choroby. Przyczyną drgawek mogą być m.in. padaczka, choroby i uszkodzenia mózgu oraz zatrucia¹⁴. W latach 1821–1841 „drgawki” podane zostały jako przyczyna 3,6% ogółu zgonów w parafii bolechowickiej. Większość odnotowanych przypadków to dzieci w wieku kilku tygodni, miesięcy, czasami kilku lat. Może to sugerować, że chodziło o drgawki gorączkowe, najczęściej występujące u chłopców między 6. miesiącem a 4. rokiem życia¹⁵. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że z 78 przypadków „drgawek” 45 to zmarli płci męskiej. Stanowią oni 57,7% ogólnej liczby zgonów z tej przyczyny. Pozostałe 42,3% to 33 przypadki zmarłych płci żeńskiej. Również we wsi Bolechowice wskaźnik natężenia zgonów na „drgawki” był wyższy wśród zmarłych płci męskiej i wynosił 71,4% (10 zmarłych płci męskiej i 4 płci żeńskiej). Także w trzech innych wsiach zmarli płci męskiej częściej padali ofiarą „drgawek”: w Karniowicach stanowili 72,7% wszystkich zmarłych na „drgawki” (8 zmarłych płci męskiej i 3 płci żeńskiej), w Brzeziu 55,6% (5 i 4) i w Zelkowie 53,8% (7 i 6). W dwóch wsiach liczba zmarłych na „drgawki” była taka sama wśród obu płci. Były to: Kobyłany (po 9 zgonów dla każdej z płci) i Więckowice (po 4 zgonów). W Ujeździe liczba zmarłych płci żeńskiej (3 zmarłych, czyli 60%) przewyższała liczbę zmarłych płci męskiej (2, czyli 40%).

Przyczyna zgonu określana jako *febris* może być przetłumaczona jako „febra”, „dreszcze” lub „gorączka”. Przy *febris* stosowano dodatkowe określenia: *simplex*, *simplex* lub *simplicis* (w znaczeniu „zwyczajna febra”). W księgach zgonów parafii bolechowickiej odnotowano także odmiany „febry”: „silna febra” (*febris nervosa*), „zgniła [lub cuchnąca] febra” (*febris putrida*). Obecnie słowo „febra” określa także opryszczkę, która jest chorobą skóry. W przypadku *febris* chodzi z pewnością nie o opryszczkę, ale o „potoczne określenie gorączki typu malarycznego, malarii lub w ogóle gorączki z dreszczami”¹⁶. Zmarli na „febrę” występują we wszystkich grupach wiekowych. „Febrę” podano jako przyczynę śmierci 3% (66 przypadków) ogółu zgonów w parafii bolechowickiej w latach 1821–1841, z czego 54,5% to mężczyźni (36 zmarłych), a 45,5% to kobiety (30). Wskaźnik proporcji płci wśród zmarłych na „febrę” w Bolechowicach jest zbliżony do danych dla całej parafii i wynosi 53,3% dla mężczyzn (8) i 46,7% dla kobiet (7). W trzech wsiach na „febrę” zmarło więcej mężczyzn niż kobiet: w Ujeździe mężczyźni stanowili 66,7% wszystkich zmarłych (4 przypadki zmarłych mężczyzn i 2 kobiet), w Więckowicach 62,5% (5 i 3), w Brzeziu 54,5% (6 i 5). W kolejnych trzech wsiach wśród zgonów spowodowanych przez „febrę” wystąpiła równowaga kobiet i mężczyzn: w Kobyłanach (po 7 przypadków dla każdej z płci), w Karniowicach (po 5 przypadków), w Zelkowie (po 1 przypadku).

¹⁴ Ibidem, t. I, s. 236.

¹⁵ Ibidem, s. 237.

¹⁶ *Słownik wyrazów obcych PWN*, red. J. Tokarski, wyd. XVII, Warszawa 1988, s. 212.

Przyczynę zgonu określaną w księgach zgonu parafii bolechowickiej w pierwszej połowie XIX wieku jako „ból gardła” (*dolor guturis*) prawdopodobnie można zidentyfikować jako błonicę (dyfteryt). Innymi określeniami na to samo schorzenie jest termin *dolor guturi* oraz skrót *dolor gutu*. i *gutur*. Do zmarłych z powodu „ból gardła” można też zaliczyć zgony spowodowane „zapaleniem gardła” (*inflamatis guturis*). Zgony z tego powodu zostały odnotowane we wszystkich kategoriach wiekowych. 52 ofiary „ból gardła” stanowią 2,4% wszystkich zgonów w parafii bolechowickiej. 55,8% tej liczby to kobiety (29 zmarłych), a 44,2% to mężczyźni (23). W Bolechowicach 53,3% ofiar śmiertelnych „ból gardła” stanowiły kobiety (8), a 46,7% mężczyźni (7). W trzech innych wsiach parafii bolechowickiej choroba ta również była częściej odpowiedzialna za zgony wśród kobiet niż wśród mężczyzn. W Zelkowie kobiety stanowiły 80% zmarłych (8 zgonów kobiet i 2 mężczyzn), w Więckowicach 66,7% (2 i 1), w Karniowicach 55,6% (5 i 4). W Ujeździe „ból gardła” wywołał tyle samo zgonów wśród kobiet i mężczyzn (po 1 przypadku). W Kobylanach na tę chorobę zmarło więcej mężczyzn niż kobiet. Mężczyźni stanowili w tej wsi 54,5% ogółu zmarłych (6 zgonów mężczyzn i 5 kobiet). W jednej wsi, w Brzeziu, na „ból gardła” umierali wyłącznie mężczyźni (2).

Wśród danych zarejestrowanych w księgach zmarłych parafii bolechowickiej w latach 1821–1841 2% ogółu przypadków zgonów zostało określonych jako zmarli „po porodzie” (*post partum*). Inne pojęcia występujące na określenie tej samej przyczyny zgonu to *statim post partum expiravit* („wyzionął ducha zaraz po porodzie”), *statim post partum obiit* („zgon zaraz po porodzie”) i *post partum infelix* („nieszczęśliwy po porodzie”; w domyśle zgon). Dodatkowe określenia występujące z *post partum* to: *simplex*, *simpulus* lub *simplicis* (w znaczeniu „zwyczajny zgon po porodzie”). Ofiary tej przyczyny śmierci można podzielić na dwie grupy. Przede wszystkim były to kobiety, które zmarły wkrótce po tym, jak wydały na świat potomstwo. Drugą grupę stanowiły nieliczne przypadki noworodków obu płci. Niemowlęta te żyły nie dłużej niż kilka godzin od chwili swych narodzin. We wsiach parafii bolechowickiej zarejestrowano 43 zgony „po porodzie”. 86% tej liczby to kobiety i noworodki płci żeńskiej (37 zmarłych), a 14% to noworodki płci męskiej (6). W Bolechowicach odnotowano 14 przypadków śmierci „po porodzie”, z czego 78,6% stanowiły kobiety i dziewczynki (11), a 21,4% chłopcy (3). Obok Bolechowic także w Brzeziu i w Zelkowie zarejestrowano wśród zmarłych „po porodzie” przypadki dzieci płci męskiej. W Brzeziu chłopcy stanowili 25% ogólnej liczby zmarłych „po porodzie” (2 przypadki zmarłych płci męskiej i 6 przypadków kobiet). Natomiast w Zelkowie zarejestrowano 7 (87,5% wszystkich przypadków) zmarłych kobiet i dziewczynek oraz 1 chłopca. W pozostałych pięciu wsiach należących do parafii bolechowickiej ofiarami zgonów były wyłącznie kobiety. W Karniowicach, w Kobylanach i w Ujeździe zarejestrowano po 4 zgony kobiet zmarłych „po porodzie”, a w Więckowicach 1 zgon kobiety.

Do połowy XIX wieku na całym świecie nie rozróżniano duru plamistego od duru brzuszego. Zresztą obie odmiany duru często występowały wraz z dudem powrotnym oraz z czerwonką, ospą i skorbutem¹⁷. Również prowadzący księgi zgonów w parafii bolechowickiej w trzeciej i czwartej dekadzie XIX wieku używał jednego słowa *thi-phus* (poprawnie powinno być: *typhus*) na określenie obu odmian duru, a być może także innych chorób o podobnych objawach. Inne terminy używane w księgach parafii

¹⁷ A. Karlen, *Człowiek...*, s. 155.

bolechowickiej na określenie tej przyczyny śmierci to *typhus*, *tiphus*, *tiphus causa* i *thyphus*. Zmarli na dur w parafii bolechowickiej to głównie dorośli. W badanym okresie we wsiach należących do parafii bolechowickiej zarejestrowano 34 ofiary duru. Stanowiło to 1,6% wszystkich zgonów w parafii bolechowickiej. Wśród wymienionych ofiar duru 52,9% stanowili mężczyźni (18 zmarłych), a 47,1% kobiety (16). Wskaźnik proporcji płci dla ofiar duru w przypadku wsi Bolechowice wynosił 58,3% dla mężczyzn (7 z 12 przypadków). Również w Karniowicach mężczyźni częściej umierali na dur i stanowili tam 66,7% przypadków (6 mężczyzn z 9 zmarłych). We wsi Ujazd wystąpił tylko jeden przypadek śmierci z powodu duru i był to mężczyzna. Z kolei w Zelkowie jedyny przypadek śmierci z powodu tyfusu to kobieta. W Więckowicach dur był przyczyną tylu samo zgonów zarówno wśród kobiet, jak i wśród mężczyzn (po 1 przypadku dla każdej z płci). W pozostałych dwóch wsiach wśród zmarłych na dur przeważały osoby płci żeńskiej. W obu wsiach, w Kobylanach (4 kobiety z 6 zmarłych) i w Brzeziu (2 z 3), kobiety stanowiły 66,7% liczby zmarłych na tyfus.

Infans in utero matris opresus/a, jak również *infans in utero e matris opresus/a*, *infans in utero matris opressus/a*, *in ipso partu opressus* i *in utero matris oppressis* to terminy stosowane w księgach zgonów parafii bolechowickiej w trzeciej i czwartej dekadzie XIX wieku na określenie poronienia. Po słowie *infans* zazwyczaj dopisywana była płeć dziecka: *infans femina/es* lub *infans masculus*. Poronienia zostały odnotowane jako przyczyna 1,5% ogółu zgonów w parafii bolechowickiej (32 zmarłych), z czego 59,4% to dziewczynki (19), a 40,6% to chłopcy (13). W Bolechowicach dziewczynki stanowiły 63,6% ogółu poronień (7 z 11 przypadków). Także w dwóch innych wsiach zarejestrowano więcej poronień noworodków płci żeńskiej niż noworodków płci męskiej. W Zelkowie dziewczynki stanowiły 80% zmarłych z powodu poronień (4 z 5 przypadków), a w Ujeździe 66,7% poronień (2 z 3). W Kobylanach 57,1% poronionych dzieci stanowili chłopcy (4 z 7). W Brzeziu poronionych zostało tyle samo dziewczynek co chłopców (po 2 przypadki dla każdej z płci). Z kolei w Więckowicach jedyny przypadek poronienia to chłopiec, a w Karniowicach poroniona została jedna dziewczynka.

Odra jest chorobą o najwyższym wskaźniku możliwości zainfekowania wśród wszystkich chorób zakaźnych. W księgach zgonu parafii bolechowickiej z pierwszej połowy XIX wieku używano terminu „odra” w takim samym zapisie jak obecnie. Odra była przyczyną 1,3% wszystkich zgonów w parafii bolechowickiej w latach 1821–1841 (29 przypadków). Stosunkowo mała liczba zgonów wywołana przez tę chorobę na terenie parafii bolechowickiej była zapewne spowodowana zwiększoną odpornością populacji, która stykała się z tą chorobą od dawna. Zmarli to głównie małe dzieci. Wśród zmarłych na odrę w parafii bolechowickiej wskaźnik proporcji płci wynosił 58,6% dla zmarłych płci męskiej (17 przypadków) i 41,4% dla zmarłych płci żeńskiej (12). Więcej mężczyzn niż kobiet umierało na odrę w Bolechowicach, gdzie mężczyźni stanowili 75% ofiar odry (3 mężczyzn z 4 przypadków). Również w Brzeziu wśród zmarłych na odrę występuje wyraźna przewaga liczebna mężczyzn (4 z 5 zmarłych na odrę to mężczyźni, co stanowiło 80% zmarłych). W Zelkowie zarejestrowano 2 przypadki śmierci z powodu odry wśród mężczyzn (66,7% wszystkich zgonów) oraz 1 przypadek kobiety. Inna sytuacja zaistniała w Ujeździe, gdzie wskaźnik proporcji płci wśród ogółu zmarłych na odrę wynosił dla kobiet 55,6% (5 kobiet z 9 przypadków). W pozostałych dwóch wsiach występuje taka sama liczba zmarłych na odrę

wśród kobiet i mężczyzn. W Kobylanach odnotowano po 3 przypadki ofiar odry dla obu płci, a w Karniowicach po 1 przypadku dla każdej z płci.

Przedwczesne porody stanowiły 1,3% ogółu zgonów w parafii bolechowickiej w latach 1821–1841 (29 zmarłych). Do określenia tej przyczyny śmierci stosowano terminy *immature*, *immaturus/a*, *immaturitas*, *immaturis* i *immaturias* (pisane przez jedno „m” lub ze skrótem – pozioma kreska nad „m”). Ofiary przedwczesnych porodów to dzieci wkrótce po urodzeniu, w wieku kilku godzin lub czasami kilku dni. 62,1% zmarłych na skutek przedwczesnego porodu w parafii bolechowickiej w latach 1821–1841 to chłopcy (18 zmarłych), a 37,9% to dziewczynki (11). W Bolechowicach chłopcy stanowili 66,7% przedwczesnych zgonów (4 z 6 przypadków). Podobny wskaźnik proporcji płci występował w Karniowicach, gdzie chłopcy stanowili 2 z 3 przypadków przedwczesnych porodów. W Brzeziu zmarli na skutek przedwczesnych porodów to wyłącznie chłopcy (5 zgonów). W dwóch wsiach odnotowano taką samą liczbę zmarłych dziewczynek i chłopców: w Więckowicach (po 3 przypadki dla każdej z płci) i w Zelkowie (po 1 przypadku). W Kobylanach, z powodu przedwczesnych porodów odnotowano więcej zgonów wśród dziewczynek (4 z 7 przypadków to dziewczynki, co daje 57,1% ogółu zgonów) niż wśród chłopców.

Ospa jest określana jako „najmniej zrozumiana i najbardziej niszcząca choroba w dziejach człowieka”¹⁸. Wprowadzenie szczepień (początkowo była to wariolacja, czyli wszczepianie ospy ludzkiej, potem bezpieczniejsza dla pacjenta wakcynacja ospą krowią) wywołało szeroką odporność poszczepienną i zażegnało niebezpieczeństwo ospy jako choroby epidemicznej. W księgach zgonów parafii bolechowickiej z lat 20. i 30. XIX wieku nie stosuje się rozróżnienia, czy chodzi o ospę prawdziwą, czy o ospę wietrzną. Do określenia ospy w księgach parafialnych używano ogólnego terminu *variola*. Ofiary ospy to zarówno dorośli, jak i dzieci. Ospa była przyczyną 1,3% wszystkich zgonów w parafii bolechowickiej w latach 1821–1841 (28 ofiar ospy), z czego 57,1% to kobiety (16), a 42,9% to mężczyźni (12). W czterech wsiach wystąpiła taka sama liczba zgonów wśród zmarłych płci męskiej i żeńskiej: w Bolechowicach (po 3 przypadki dla każdej z płci) oraz w Brzeziu, w Ujeździe i w Więckowicach (we wszystkich trzech wsiach po 2 przypadki dla każdej z płci). W Zelkowie na ospę zmarła tylko jedna kobieta. W Kobylanach (4 z 6 przypadków) i Karniowicach (2 z 3 przypadków) na ospę częściej umierały kobiety – stanowiły one 66,7% ofiar ospy w tych wsiach.

Cholera (w księgach zgonów używano zapisu *holera*) była chorobą, która po raz pierwszy pojawiła się na ziemiach polskich w 1831 roku, by potem powracać co kilka lat jako budząca postrach choroba epidemiczna. Dopiero z końcem XIX wieku przestała stanowić poważne zagrożenie dla mieszkańców ziem polskich. W parafii bolechowickiej w latach 1821–1841 zarejestrowano niewielką liczbę zgonów wywołanych cholera. Wszystkie przypadki cholery w parafii bolechowickiej w omawianym okresie miały miejsce w 1831 roku. W tym samym roku na ziemiach polskich pojawiła się pierwsza epidemia cholery. Epidemia ta, jak każda epidemia chorób zakaźnych w populacji, która ich wcześniej nie znała, wywołała ogromną śmiertelność. Cholera została podana jako przyczyna 0,7% (15 zgonów) wszystkich zgonów w parafii bolechowickiej w latach 1821–1841, z czego 60% to kobiety (9 zgonów), a 40% to mężczyźni (6 zgonów). Z zarejestrowanych przypadków wynika, że cholera wystąpiła w 1831

¹⁸ W. Biddle, *Słownik...*, s. 137.

roku w czterech sąsiadujących z sobą wsiach. W Ujeździe odnotowano 6 przypadków (po 3 wśród mężczyzn i kobiet), w Brzeziu 5 (4 kobiety i 1 mężczyzna), w Bolechowicach i Zelkowie po 2 przypadki (po jednym mężczyźnie i jednej kobiecie). Zwraca uwagę fakt, że w parafii bolechowickiej w 1831 roku odnotowano aż 143 zgony (ogółem dla wszystkich przyczyn zgonów). Biorąc pod uwagę, że średnia liczba zgonów na rok dla całego okresu lat 1821–1841 wynosiła 103,3 zmarłych na rok, 143 zgony w 1831 roku było bardzo wysoką liczbą zmarłych dla tej parafii. Można więc domniemywać, że na najwyższą liczbę zgonów w parafii bolechowickiej dla lat 1821–1841 przypadającą na 1831 rok miała wpływ epidemia cholery, która panowała wówczas na ziemiach polskich.

Po zapoznaniu się z najczęstszymi przyczynami śmierci mieszkańców parafii bolechowickiej w latach 1821–1841 warto na koniec jeszcze raz przypomnieć, że chorobami społecznymi o największym znaczeniu dla tej społeczności wiejskiej w omawianym okresie były: gruźlica (przyczyna 12,5% zgonów), starość (10,2% zgonów), oraz „kaszel” (8,8% zgonów). Także pozostałe najczęstsze przyczyny zgonów wskazują na to, że omawiana społeczność była tradycyjną społecznością rolniczą, żyjącą w złych warunkach higienicznych, podatną na choroby zakaźne, które łatwo przechodzą w epidemie. Była to więc społeczność z okresu sprzed transformacji demograficznej. Pod względem struktury przyczyn zgonów parafia bolechowicka w latach 1821–1841 wykazuje podobieństwo do struktur przyczyn zgonów innych społeczności sprzed okresu transformacji demograficznej. Na przykład John Graunt podaje, że wśród przyczyn śmierci Londyńczyków w latach 1629–1660, „suchoty i kaszel” stanowiły jedną piątą zgonów, a starość 7%¹⁹.

Warto zwrócić uwagę, że wśród przyczyn zgonów zmarłych z parafii bolechowickiej z lat 1821–1841 zupełnie brakuje chorób, które obecnie są najczęstszą przyczyną śmierci w Polsce, tzn. chorób układu krążenia (przyczyna 47% zgonów w 2003 r.) oraz nowotworów złośliwych (24% zgonów w 2003 r.)²⁰.

THE CAUSES OF DEATH OF THE INHABITANTS IN THE BOLECHOWICE PARISH IN THE YEARS 1821–1841, IN THE LIGHT OF THE PARISH DEATH RECORDS

Summary

In the article the author analyzes the main causes of death of the inhabitants in the Bolechowice parish, in the years 1821–1841. The parish constituted a traditional peasant community of the period preceding the demographic transformation. The community was characterized by a high incidence of contagious diseases. The fundamental source used in the research were the parochial death records.

¹⁹ Ch. Wills, *Żółta febra, czarna bogini. Koewolucja ludzi i mikrobów*, Poznań 2001, s. 50–51.

²⁰ http://www.stat.gov.pl/dane_spol-gosp/ludnosc/demografia/2004/demografia_04.doc

The villages making up the Bolechowice parish were situated in the vicinity of Kraków and the popular transport routes which only contributed to the spreading of infectious diseases. The above problem is best illustrated by the example of the epidemics of cholera which broke out in the year 1831 and which led to the greatest number of deaths in the Bolechowice parish in the whole period between the years 1821–1841.

In the seven villages making up the Bolechowice parish, altogether 2169 deaths were recorded in the years 1821–1841. The most common causes of death in the community under consideration were: tuberculosis, old age, and “cough”. Over 85% of all deaths belonged to the group of 19 diseases and inborn and developmental defects. Deaths due to sudden causes were rather rare.

